

ASQAR MAHKAM SHE'RLARIDAGI INTERTEKSTUALLIKKA DOIR

Raimova Sayyora Zaitovna
TerDU dotsenti

Annotatsiya: mazkur maqolada Asqar Mahkamning diniy-ma'rifiy ruhdagi ayrim she'rlari tahlilga tortilgan. She'rlardagi intertekstual birliklarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: istiqlol davri adabiyoti, intertekstuallik, Asqar Mahkam, diniy-ma'rifiy she'rlar, iqtibos

Abstract: This article analyzes selected religious and enlightenment poems by Asqar Mahkam, focusing on the intertextual units within the poems. Keywords: independence era literature, intertextuality, Asqar Mahkam, religious and enlightenment poetry, quotation

Аннотация: В данной статье анализируются некоторые стихотворения Аскара Махкама религиозно-просветительского характера. Особое внимание уделено интертекстуальным единицам в поэзии автора.

Ключевые слова: литература периода независимости, интертекстуальность, Аскар Махкам, религиозно-просветительские стихотворения, цитата

Istiqlol davri o'zbek she'riyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, adabiy jarayon manzarasida davrning ijtimoiy-siyosiy voqeligi va ma'naviy hayot bilan bog'liq g'oyalar aks etganligini kuzatish mumkin. Jumladan, Vatan va millat taqdiri, ishq va vafoning go'zal suratlari, insoniylikning oliy fazilatlarini, adolat va haqiqatning asl mohiyati aks etgan betakror g'oyalar tarannumi bilan bir qatorda inson ma'rifati, imon va e'tiqod tushunchalarining badiiy talqinlari adabiy-estetik tamoyil sifatida badiiy tafakkur rivojini ta'minladi.

Ana shu davr she'riyatining takrorlanmas shoirlaridan biri Asqar Mahkamning diniy-ma'rifiy she'rlari intertekstlarga boyligi bilan qimmatlidir:

Ayo murshidlarim,
Ayo pirlarim...
Ey, kulohu xirqa,
Ey, zikr ahli,
Ey, istig'for ahli,
Istig'no ahli,
Ey, azimat ahli,
Ey, vahdat ahli,
Ey, kibriyo ahli,

Jabarut ahli!

Mazkur she'riy parcha o'zbek mumtoz adabiyoti, xususan, Islom falsafasi va tasavvuf ta'limoti bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu parchalardagi matnlararo aloqadorlik (intertekstuallik) asosan mumtoz munojot va nido san'atiga qurilgan bo'lib, undagi har bir so'z va birikma tasavvuf ilmining muayyan konseptlariga ishora qiluvchi allyuziya va reministsensiyalar hisoblanadi.

Misralardagi "Ayo" va "Ey" nidolarining anaforik takrori (ritmik takror) usuli so'fiylarning jahriy (ovozli) zikr tushish jarayonidagi halqaning tovush ritmini matn ichiga ko'chirish vazifasini bajargan. O'quvchi bu ritm orqali ruhiy holatga kirib boradi. "Murshid", "pir" tushunchalari tasavvufda solikni Allohga eltuvchi ma'naviy ustozlardir. Bu esa Yassaviy, Nashband, Attor, Rumi kabi ulug' mutasavvuflarning asarlari bilan aloqaga kirishadi. Jaloliddin Rumi falsafasidagi "Pir topki, bu safar pirsiz qiyindir" degan xitoblari bilan hamohangdir. Kulohu hirqa tarkidunyochilik va darveshlikning ramzi. Mumtoz adabiyotda dunyo ne'matlaridan kechganlik ramzi sifatida ham ko'p uchraydi. Shoir "Zikr va istig'for ahli" sifatida murojaat etayotganlar tariqatning dastlabki bosqichidagitavba va Allohni yod etish maqomidagi solihlarga ishora. Istig'no esa behojatlik, ya'ni dunyo va undagi ne'matlardan butkul voz kechib, faqat Allohga muhtojlikni his qilish bo'lib, Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asaridagi yetti vodiyning biri – *Istig'no vodiysiga to'g'ridan-to'g'ri ochiq ishora qilinmoqda*. Bundan tashqari "Azimat ahli" – ruhiy mashaqqatlarni sabr va qat'iyat bilan yenguvchi, shariat va tariqatning eng og'ir yo'llarini tanlagan iroda egalariga ishora bo'lsa, "Vahdat ahli" esa "Vahdatul vujud" (borliqning yakkaligi) yoki "Vahdatush-shuhud" falsafasiga suyangan, kasratdan (ko'plikdan) qutulib, Haqning ilohiy birligiga erishgan oriflar toifasiga ishoralaridir. Bu Mashrab qarashlari bilan matnlararo muloqotni shakllantiruvchi vosita sifatida e'tiborga molikdir.

Muallif "*Kibriyo ahli*" va "*Jabarut ahli*" deyilganda Islom falsafasidagi olamlarning turlarga bo'linishini aytmoqchi: *Nosut* (odamlar olami), *Malakut* (farishtalar olami), *Jabarut* (ilohiy qudrat va ismlar olami) va *Lohut* (mutlaq Zot olami). Shoirning "Jabarut ahli" murojaati orqali moddiyatdan butunlay uzilgan, ilohiy qudrat va ulug'vorlik (Kibriyo) maqomiga ko'tarilgankomil insonlarni yoki maloikalarni nazarda tutmoqda.

Gullar yafrog'idan kafanlar bichdik

Gohi choru gohi nochor istadik

Gulning yafrog'idan kafan bichilyaptimi, demak, gul so'lgan. Gul o'z-o'zidan so'lmagan. U Sarvning (haqiqatning, ilohiy ishqning) soyasiga ergashib so'ldi va lirik «men» so'lgan gulni tashlab yubormaydi, balki uning yafrog'idan o'ziga "kafan bichadi», ya'ni ishq yo'lida mutlaq yo'qlikka yuz tutadi.. "Goh chor u gohi nochor" istalgan narsa aynan shu — sarv soyasida dorul baqoga rixlat qilish va undan ruhan qayta tug'ilishdir.

Shoirning «gullar yafrog'idan kafanlar bichdik» degan fojiaviy-ishqiy iqrori mumtoz she'riyatdagi «sarv soyasida gulning so'lishimotivi bilan egizakdir. Bu yerda gulning so'lishi — yakson bo'lish emas, balki buyuk Sarv (Murshid/Haqiqat) poyida nafsni o'ldirish va fano maqomiga erishish ekanligini anglash mumkin.

Mazkur satrlar xalq orasida mashhur bo‘lgan quyidagi rivoyat bilan ham gipermatniy aloqaga kirishadi: “Husayn Boyqaro urush harakatlari bilan bog‘liq bo‘lgan safarda bo‘lgan chog‘da uzoq muddatdan beri betob bo‘lgan suyukli rafiqasi Sarvgulvafot etadi. Bunday noxush xabarni yetkazish uchun esa saroy a‘yonlaridan hech kim jur‘at eta olmaydi. Zero, hukmdor ketish oldidan: “Kimdakimmenga nomuborak xabar yetkazadigan bo‘lsa, uning boshi o‘limda, moli- talonda” - deb aytib ketgan edi. Bu paytda Navoiy ham saroydanchetlashtirilgan edi. Saroy a‘yonlari boshqa yo‘l topolmasdan Navoiygamurojaat etishadi. Shunda Navoiy qo‘liga qalamni olib qog‘ozga birmisra she‘r yozadi:

Sarvning soyasida so‘ldi gul, netmoq kerak?

Chopar xatni shohga eltadi. U hodisadan xabardor bo‘ladi. Ammo, urush maydonini tashlab ketish imkoni bo‘lmagani uchun, qo‘liga qalamolib, qog‘ozga yana bir misrani qo‘shib qo‘yadi:

Sarvdin tobut yasab, guldan kafan etmoq kerak.

Shunday qilib, ushbu rivoyat bizga tarixdagi nihoyatda go‘zal bittabaytni yetkazib kelgan:

Sarvning soyasida so‘ldi gul, netmoq kerak?

Sarvdin tobut yasab, guldan kafan etmoq kerak”

Asqar Mahkam 1999 yilda yozgan “So‘z joni” she‘rida iqtibosni intertekstual birlik sifatida o‘z g‘oyaviy maqsadini ifodalash uchun qo‘llaydi:

Odam bo‘lmas hech kim o‘qimay

Mavlononing kulliyotini!

Va payg‘ambar rahmat tog‘ida

Tinglamoqda ilohiy vahiy.

Butun olam ahlin og‘zida

“Iqro bismi Robbikal-laziy!”⁶⁰

Mazkur satrlardagi “Iqro bismi Robbikal-laziy!” Makkada nozil bo‘lgan, 19 oyati karimadan iborat “Alaq” surasining birinchi oyatidan olingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtibos hisoblanadi. Muhammad payg‘ambarga Hiro g‘ori(Rahmat tog‘i)da kelgan ilk ilohiy vahiy matni sifatida butun olam ahlining og‘zida ekanligi alluziya qilingan. Faqat shoir oyati karimaning oxirgi “xolaqo” so‘zini she‘r vazniga muvofiq tushirib qoldiradi. Bu haqda shunday tafsir qilinadi: “**Yaratgan Robbing nomi bilan o‘qi**. Demak, o‘qish, ilm talab qilish Alloh taoloning roziligi uchun bo‘lishi, boylik, mansab, shon-shuhrat va boshqa shunga o‘xshash narsalar uchun bo‘lmasligi kerak ekan”⁶¹.

Ana shu iqtibosdan ruboiylarida ham mahorat bilan foydalangan, ya‘ni ruboiy talablariga mos holatda “Iqro” muborak kalomi orqali butun boshli oyat yoxud suraga ishora qilinganini ko‘rish mumkin:

Bizlarni bino aylagan ul zotga hamd,

“Iqro” degan Ul Xoliqi Ustodga hamd.

⁶⁰ Маҳкам, Асқар. Ваҳдат куйи. – Т.: «Nurafshon business», 2021. 191-бет.

⁶¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 6-жуз. -Т.: “Ҳилол- Нашр”, 2023.507-бет.

Gar aslimiz tuproq edi bok yo‘qdir hech,

Odamligimiz yetar, bu ijodga hamd⁶².

Shuningdek, shoir “Muso va Tur” she’rida ham Qur’oni karim oyatlaridan iqtibos sifatida foydalanadi:

Asta-asta tog‘lar tebranalr

“Va bussatil jibalu...”dayin,

“Zilzilatul arzu...” eslatar

Nechuk titrar bir kuni zamin⁶³.

Iqtibos san’ati intertekstuallikning asosini tashkil etuvchi muhim birliklardan biri deyish mumkin. Ayniqsa, profetologiya –payg‘ambarlik ta’limotiga oid asarlarda uning yaxshi namunalarini uchratish mumkin. Iqtibos intertekstlar retsiptiyent uchun har jihatdan qulaylik tug‘diradi, ayniqsa, diniy-ma’rifiy asarlarni tushunishda asosiy vositadir. Qur’oni syujet asosiga qurilgan mazkur she’r Muso (a.s)ning Alloh jamolini ko‘rishga intilishining badiiy-falsafiy talqini sifatida tahsinga loyiqdir. Chunki she’rning falsafiy asosida nafaqat haqiqiy voqelik —Qur’oni syujet,balkinsonning haqiqatga intilish ramzi aks etgan. Mumtoz salaflarga xos tasavvufiy ruh – ma’rifat, ilohiy ishq, ramziylik shoir konsepsiyasini tushuntirishda asosiy o‘rin tutadi. She’rning mazmun jihatidan Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab kabi mumtoz mutasavvif shoirlar ijodida ko‘p uchraydigan motivlar bilan bog‘liqligi matnlararo aloqalarni ta’minlash orqali intertekstuallikni vujudga keltirgan deyishimiz mumkin.

Shuningdek, she’rdagi sarlavha intertekstga e’tiboringizni qaratmoqchimiz. Shoir sarlavhadayoq Qur’ondagi Muso va Tur voqeasiga ishora qiladi va bu sarlavha intertekstning yaxshi namunasiga misol bo‘ladi.

Qur’oni “Va bussatil jibalu...” iqtibosi esa Makkada nozil bo‘lgan 90 oyati karimadan iborat “Voqi’a” surasining 5-oyatidan olingan:”**Va tog‘lar maydalashib titilganda. Hozir da salobat va sobitlik timsoli bo‘lgan ulkan tog‘lar voqe bo‘lgan kunda mayda-mayda bo‘lib titilib ketadi**”⁶⁴.

Keyingi satrlardagi **"Zilzilatul arzu..."**oyati karimasi Madinada nozil bo‘lgan 8 oyatdan iborat– Zalzala surasining 1-oyatiga ishora qiluvchi iqtibosdir. Uning tafsiri quyidagicha: **“Vaqtiki, yer o‘ziga xos zilzilaga tushsa...”** Ya’ni yer o‘z hajmi, o‘lchoviga yarasha katta zilzilaga tushsa. Qiyomat qoim bo‘lganda, yer butunlayicha qattiq zilzilaga tushadi. Hozirgiga o‘xshab uning ba’zi bir nuqtasi sal-pal silkinib qo‘ymaydi. Balki yer o‘zining butun vujudi bilan hech bir nuqtasi ham qolmay nihoyatda shiddatli zilzilaga tushadi. Ana o‘sha yerning o‘ziga xos zilzilaga tushgani bo‘ladi. Ana o‘sha zilzila oqibatida...⁶⁵

She’r shunday misralar bilan yakun topadi:

Eng so‘nggi bor so‘ngsiz qahrda

⁶² Маҳкам, Аскар. Ваҳдат куйи. – Т.: «Nurafshon buziness», 2021. 269-бет.

⁶³ Маҳкам, Аскар. Ваҳдат куйи. – Т.: «Nurafshon buziness», 2021. 221-бет.

⁶⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 6-жуз. -Т.: “Ҳилол- Нашр”, 2023.24-бет.

⁶⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 6-жуз. -Т.: “Ҳилол- Нашр”, 2023.520-бет

Shoir Muso va Tur talmeharlari orqali intertekstuallikning asosiy turlaridan Qur‘oniy allyuziyani hosil qiladi. Chunki Muso (a.s) va Tur tog‘i bilan bog‘liq voqealar Qur‘oni karimning “Tur”, “Toha”, “Qosos”, “A‘rof”, “Naml”, “Shuaro” kabi bir qancha suralarida zikr etiladi. Makkada nozil bo‘lgan 206 oyati karimadan iborat “A‘rof” surasi 143-oyatida shunday keladi: **“Musos miyqotimizga kelib, Robbi unga gapirganida, “Robbim, menga (jamolingni) ko‘rsatgin, Senga nazar solay” dedi. (U Zot) “Meni hech ko‘ra olmassan. Lekin toqqa nazar sol, agar u makonida sobit tura olsa, bas, Meni ko‘rasan”, dedi. Robbi toqqa tajalliy qilganida, uni titilgan holga keltirdi va Muso hushidan ketib yiqildi. Hushigakelgach: “Sen poksan, Senga tavba qildim. Men mo‘minlarning avvalgisiman” dedi”**⁶⁷.

Yoki “Musos bilan gaplashadi Tur” satrlaridagi mazmun Qur‘oni karimning Makkada nozil bo‘lgan 49 oyatdan iborat “Tur” surasidagi birinchi oyati karimaga ishora qiladi: **“Tur bilan qasam”**... Tur tog‘i Siyno yarimorolidagi tog‘ bo‘lib, o‘sha joyda Alloh taolo Muso alayhissalom bilan gaplashgan. Muso alayhissalomga Alloh taolo tomonidan yuborilgan lavhlar ham shu toqqa tushgan. Muso alayhissalom Alloh taolodan, jamolingni ko‘rsat, deb so‘raganida, Haq subhanahu va taolo, men toqqa nazar solaman, agar u chidasa, senga jamolimni ko‘rsataman, deb Turga nazar solganda, tog‘ chidamagan ekan. Ushbu muborak tog‘ bilan qasam ichishning o‘zi suraning muqaddaslik ruhini oshiradi”⁶⁸.

Asqar Mahkamning mazkur she‘ri Boborahim Mashrab lirikasidagi Musos va Tur bilan bog‘liq Qur‘oniy syujetlar aks etgan she‘rlar bilan intertekstual aloqaga kirishganini ham e‘tirof etish lozim.

Umuman olganda, Asqar Mahkam she‘rlaridagi intertekstuallik uning she‘rlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarining yuksakligi uchun xizmat qilgan. Qolaversa, shoir mahoratini ko‘rsatib beruvchi asosiy vositalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Адабиётшунослик луғати / Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Тошкент: Академнашр, 2010.
2. Маҳкам, Асқар. Ваҳдат куйи. – Т.: «Nurafshon buziness», 2021.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 2-жуз. -Т.: “Ҳилол-Нашр”, 2023.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 6-жуз. -Т.: “Ҳилол-Нашр”, 2023.

⁶⁶ Маҳкам, Асқар. Ваҳдат куйи. – Т.: «Nurafshon buziness», 2021. 221-бет.

⁶⁷ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 2-жуз. -Т.: “Ҳилол-Нашр”, 2023.374-бет

⁶⁸ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 6-жуз. -Т.: “Ҳилол-Нашр”, 2023.609-бет